

Ковальова С. Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

СУСПІЛЬНИЙ МИР ЯК ЦІННІСТЬ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СВІДОМОСТІ (V–XVI СТ.): ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ

SOCIAL PEACE AS A VALUE IN MEDIEVAL EUROPEAN LEGAL CONSCIENCE (V–XVI CENTURIES): EVOLUTION OF THE CONCEPT

У статті встановлено етапи еволюції концепту суспільного миру та відповідної термінології в середньовічній європейській правосвідомості. Показано, що для позначення суспільного миру протягом V–XV ст. уживалися терміни «королівський мир», «Божий мир», «земський мир», «мир». Гарантами суспільного миру на різних етапах були королі, церква, імператори, влада міст-комун. Мир сприймався суспільною правосвідомістю як одна з базових цінностей і запорука існування й функціонування соціуму.

Ключові слова: суспільний мир, Божий мир, земський мир, середньовічне право, правосвідомість.

В статье определены этапы эволюции концепта общественного мира и соответствующей терминологии в средневековом европейском правосознании. Показано, что для обозначения общественного мира на протяжении V–XV вв. употреблялись термины «королевский мир», «Божий мир», «земский мир», «мир». Гарантами общественного мира на разных этапах выступали короли, церковь, императоры, городские власти коммун. Мир воспринимался общественным правосознанием в качестве одной из базовых ценностей и залога существования и функционирования общества.

Ключевые слова: общественный мир, Божий мир, земский мир, средневековое право, правосознание.

The stages of public peace concept and the terms which were used are established. It is shown that the terms “Royal Peace”, “Divine Peace”, “Land Peace” and “Peace” were used. Social peace during different periods was guaranteed by some kind of authority – kings, Church, emperors, municipal power. Peace has a great social value for legal conscience of medieval society.

Key words: social peace, Divine Peace, Land Peace, medieval law, legal conscience.

Сучасна правова, політична, соціальна реальність в Україні позначається бурхливими реформаторськими процесами. Є закономірним, що на тлі таких перетворень певних змін зазнає правосвідомість українців, яка розвивається в напрямі засвоєння європейських цінностей, насамперед правових. У цьому контексті становить науковий і пізнавальний інтерес реконструкція витоків і ранніх етапів еволюції європейської правової свідомості. Установлення основних її рис і визначення векторів її еволюції протягом доби становлення європейської правової традиції дає змогу глибше осмислити місце українського суспільства на карті європейської правової ментальності. Тому звернення до вивчення процесів становлення й розвитку європейської правової психології і правової ідеології є важливим та актуальним.

У такому аспекті доцільним є звернення уваги науковців на ті поняття, ідеї та концепції, які були базовими для формування правового менталітету середньовічного соціуму. Одним із понять, вироблених середньовічним європейським правом, був концепт суспільного миру, що сприймався як важлива соціальна цінність й окремими суспільними структурами/станами, і суспільством загалом.

Концепт суспільного миру як один із базових складників середньовічного європейського права до сьогодні достатньо не вивчений у науці історії права. Побіжний аналіз питання можна зустріти в деяких історичних і культурологічних наукових працях,

присвячених дотичним проблемам медієвістики. Серед них варто виділити класичну роботу Г. Ейкена [1], у якій розглядається ментальність середньовічного західноєвропейського соціуму. З-поміж сучасних праць можемо назвати розвідку російського історика П. Уварова, присвячену проблемам соціального контролю й соціальної єдності в середньовічному західноєвропейському місті [2]. Зауважимо, що практично відсутні дослідження концепту суспільного миру в правовій традиції Центральної та Східної Європи. Однак відмітимо, що, попри брак наукових розвідок з указаної теми, тексти нормативних правових і правозастосовних актів досліджуваної доби дають можливість зробити висновки як щодо сутності та змісту поняття суспільного миру, так і щодо його сприйняття середньовічною правовою психологією й правовою ідеологією. Розвідка має на меті встановлення ролі та місця в середньовічній правосвідомості суспільного миру як однієї з важливих правових цінностей, що мислилась як передумова існування й функціонування соціуму.

Поняття суспільного миру відомо європейському соціуму ще з варварської доби. Протягом середньовіччя (V–XV ст.) цей концепт пройшов декілька еволюційних етапів. Водночас змінювалася термінологія, вживана для позначення вказаного поняття. Разом із формуванням і затвердженням нових термінів саме поняття зазнавало певних змін, які, втім, не зачіпали глибинних, сутнісних характеристик концепту.

Раннє середньовіччя знало термін «королівський мир». Визначення цього терміна тодішне право з його примітивною юридичною технікою не виробило, але з текстів Варварських Правд ясно, що порушення королівського миру вважалось застосування насильства, не легалізованого державою (по суті, королівською волею). Тож ранні варварські королівства намагалися зберегти суспільний мир і порядок уже на етапі формування державності. У Салічній Правді (V ст.), створеній під час правління першого короля франків Хлодвіга, порушення «королівського миру» вважалось обставиною, що обтяжує вину злочинця [3, с. 38]. У капітуляріях синів Хлодвіга Хільдеберта I (511–558) і Хлотаря I (511–561) зустрічаємо згадку про важливість «королівського миру» для всього загалу [3, с. 69]. Санкції норм Аламанської Правди (VII ст.) передбачають сплату штрафів до монаршої скарбниці за забезпечення ним миру (ст. 4) [4, с. 160]; це правило зберігалось в аламанському суспільстві й у VIII ст. [4, с. 188–189]. Тож навіть не схильні до рефлексії варварські королі усвідомлювали значення підтримання суспільного миру як умови нормального функціонування як соціуму, так і політичної влади. Монархи позиціонували себе як гаранті миру, оскільки рання середньовічна політико-правова доктрина вважала короля джерелом сили і права. У капітулярії Карла Великого 802 р. король прямо проголошувався «захисником миру та безпеки» і своїх підданих, й іноземців, що прибули до його держави (ч. II ст. 30) [5, с. 4].

Західноєвропейські держави XI ст. характеризувалися наростанням занепаду королівської влади й одночасним зростанням політичних претензій католицької церкви, яка претендувала на роль абсолютного не лише духовного, а й політичного лідера європейського світу. Закономірним результатом цих процесів стало те, що в подальшому розвитку поняття суспільного миру відіграла роль християнська церква. Уперше ідея протистояння беззаконню в умовах політичної ослабленості королівської влади висунута на церковному соборі в місті Шарру в 989 р. [6, с. 320]. Інспірована клонійським рухом, у 1031 р. церква виступила з вимогою суспільного миру, яка здобула підтримку всього загалу, оскільки всі верстви тогочасного населення потерпали від міжусобних феодалних війн. Але найбільш рішучу підтримку руху за Божий мир здійснювали селяни.

Указана вимога церкви концептуально оформлена в 1041 р. на Бургундському соборі, що відбувся в м. Монтріон, у вигляді доктрини «*Treuga Dei*» – «Божого миру». Застосований термін мав підкреслити, що ідея миру походить від Бога, а церква лише реалізовує його волю. Римом конкретизовано зміст Божого миру. Усвідомлюючи утопічність ідеї повної заборони ведення міжусобних війн, церква встановила, що від вечора середі до ранку понеділка кожного тижня всі суб'єкти права – від королів до останніх з їхніх підданих – повинні утримуватися від учинення насильства. Той, хто не порушував Божого миру протягом установленого терміну, отримував

відпущення гріхів, тоді як порушники підлягали відлученню від церкви.

Варто вказати, що й духовенство, і королі неоднозначно сприйняли ідею передачі церкви прерогатив світської влади. Деякі з духовенства засуджували втручання церкви у сферу повноважень монархів. Наприклад, єпископ Гергард Камбрейський писав, що привласнення церквою таких прав він вважає «якщо не неможливим, то недоцільним, оскільки ці права належать короні ... король має силою придушувати заворушення, приборкувати війни та сприяти миру»; повноваженнями єпископів, на його думку, було переконувати королів у необхідності «мужньо боротися за порятунок вітчизни та молитися про дарування їм перемоги» [1, с. 373]. Водночас імператор Священної Римської імперії Генріх III у рамках концепту Божого миру проголосив про прийняття під захист імперської влади тих категорій населення, які не мали права носіння зброї, а отже, не могли самостійно захистити себе від агресії (священників, торговців, пілігримів, жінок і селян). Установлювалися норми, що надавали посиленій юридичний захист життя, честі й гідності, здоров'я та майна цих груп населення, зокрема, від злочинних посягань з боку феодалів [2, с. 179].

Варто відзначити, що посиленій правовий захист осіб, які внаслідок соціального статусу або стану здоров'я не могли належним чином дбати про себе, мав місце не лише в католицькій Європі. У православній традиції схожі заходи здійснені в X–XI ст. князями Київської Русі Володимиром Святославовичем і Ярославом Мудрим. Посиливши юридичний захист паломників, «задушних людей» – холопів, відпущених на волю за заповітом («за душу»), лікарів, осіб з фізичними вадами, а також мешканців благодійних закладів – «манастыреве, болнице, гостинници, странноприимнице», мешканців богаділень, київські князі віддали їх під патронат і юрисдикцію церкви [7, с. 148] (а не світської влади, як це здійснено в католицькій Європі). Метою передачі цих категорій осіб під опіку церкви мало на меті підтримання суспільного миру.

XII ст. позначилося для католицької Європи загощенням протистояння між римськими папами та світськими монархами в змаганнях за політичну владу. Королі секуляризували поняття «Божий мир», трансформували його основні засади в рамках уповні світського концепту земського миру. Зауважимо, що ідея земського миру знаходила підтримку не лише світських, а й духовних правителів. Так, єпископ, що правив містом Майнц, у 1103 р. встановив суворі покарання – аж до смертної кари – за порушення земського миру, котрий мислився як заборона збройного вирішення конфліктів між феодалами, а також заборона насильства останніх щодо взятих під імперський захист категорій осіб. Подальші заходи в напрямі розвитку земського миру пов'язані з іменами імператорів Фрідріха I Барбаросси та Фрідріха II, котрі в 1152 р. й у 1235 р., відповідно, впровадили низку норм, що захищали мешканців імперії від злочинів, що кваліфікувалися як найтяжчі: збройного

нападу на житло, підпалу, скалічення та вбивства. Земський мир як різновид суспільного миру поширювався на всю територію Священної Римської імперії та користувався посиленням захистом з боку імператорів, що виражалось в упродовженні більш жорстких санкцій за його порушення.

Переосмислення поняття суспільного миру та наповнення його оновленим змістом відбулося в рамках міського права, система якого складалася в містах-комунах на італійських і німецьких землях Священної Римської імперії. Суспільний мир залишався однією з основоположних цінностей для свідомості, у тому числі правової, містян середньовічних європейських міст. Саме він був тим конституювальним стрижнем, навколо якого формувалася єдність міської комуні. Зауважимо, що наявність миру не означала негайного настання гармонії різновекторних інтересів як різних соціальних груп, що становили міську громаду, так і політичних сил, що змагалися за вплив і владу в місті. Соціальна та політична напруженість і нестабільність, майнова неоднорідність, низький рівень матеріальної забезпеченості більшості містян, потенційна, а то й реальна загроза голоду – ось лише деякі з чинників, які тримали населення середньовічного міста в перманентному стані стресу, що нерідко шукав розради в агресивній поведінці щодо співмешканців громади. Тож у суспільній реальності середньовічного міста нерідкими були конфлікти, які не лише вносили хаос у звичайну впорядкованість міського життя, а й могли призвести й до кровопролиття. Так, наприклад, єпископ міста Вормс Буркхард указував у своїх Настановах (1023–1025), що в місті майже щоденно трапляються «звірчим чином» убивства (*more belnino*); «часто без причини (*pro nichilo*), або під впливом хмелю (*pro ebrietatem*), або через марнославство (*superbiam*) у безтямному гніві один одного так віддухопелить, що протягом одного року було вбито безвинно тридцять п'ять сервів святого Петра (міської громади – *С. К.*)» (ст. 30) [8, с. 26]. Єпископ установив покарання за порушення миру у Вормсі. Хартії середньовічних міст (наприклад, Відня, Фрайбурга, Берна) містили норми, спрямовані на підтримку миру всередині міст.

Отже, суспільна важливість і значення миру в місті усвідомлювались більшістю населення, особливо міською адміністрацією, якщо тільки вона сама не була заінтересованою в ескалації конфлікту. Одним із проявів усвідомлення актуальності миру для міської спільноти стала популярність у першій половині XIII ст. проповідей ченців-апологетів миру. Такі проповіді трактували мир як запоруку вічного спасіння всіх, хто докладає зусиль до його підтримки. Міські громади практикували запрошення з інших міст відомих ченців, що мали авторитет серед спільноти, для проповіді миру містянам. Ідеологічне навантаження цих проповідей у контексті тотального панування релігійного світосприйняття важко переоцінити. Показовим у цьому стосунку

є трактування впливу проповіді на суспільну та індивідуальну свідомість сучасником Франциска Асизького Томою Челанським, який зазначав, що звернення до пастви святого Франциска завжди починались зі слів «Мир вам від Господа», «тому багато слухачів, які раніше ненавиділи мир і спасіння, тепер за сприяння Господа всім своїм серцем сприйняли мир і самі стали синами миру, прагнучі вічного спасіння» [1, с. 178–179]. У 1222 р. святий Франциск проповідував мир у Болоньї настільки переконливо та успішно, що міська рада запросила його соратника Антонія Падуанського для проведення практичних заходів з установлення миру в болонській комуні. У Пармі мали успіх проповіді миру Джеральдо Моденського, у П'яченці – Леона деї Вальвассорі [1, с. 179], яких було запрошено владою на вимогу громади. Очевидно, містяни усвідомлювали необхідність залучення до встановлення миру в місті осіб, що, по-перше, мали духовний авторитет, по-друге, не будучи членами громади, не були заангажованими прихильниками будь-якої із соціальних або політичних сил.

Конкуренція Римських Пап з королями в боротьбі за владу наприкінці XIII – на початку XIV ст. вирішена на користь світської влади. Отже, Папи вже не могли керувати рухом за Божий мир. Однак католицьке духовенство усвідомлювало моральну відповідальність церкви за збереження суспільного миру. В італійських містах-комунах аж до кінця XV ст. траплялися випадки участі ченців-проповідників у справах захисту суспільного миру.

У країнах Центрально-Східної Європи, зокрема на руських землях, ідея суспільного миру, хоча й не була оформлена концептуально, не була чужою для правосвідомості соціуму. У договірній грамоті вітебського князя Михайла з Рігою (1300 р.) згадується про встановлений мир, причому прямо вказується на його суспільну цінність: «И ныне мы ся вам молим всем, сердчемь, княжо, как то есть мир доконцан и крест челован на старьи мир, тако и ныне ... стоить старьи мир твердо, како доконцано» [9, стб. 636]. Непрямі свідчення розуміння важливості суспільного миру є в грамотах галицького князя (короля) Лева Даниловича.

З кінця XIV ст. привілейовані верстви населення Великого князівства Литовського отримують змогу виїзду за кордон у тому числі для навчання в європейських університетах. Контакти із західноєвропейським світом сприяли вкоріненню в литовсько-руську суспільну правосвідомість багатьох юридичних понять, серед яких був і концепт суспільного миру. Висока оцінка суспільного миру як соціальної та загальнодержавної цінності відображена в листі великого литовського князя Сигізмунда Старого Панам-Раді (1532 р.). Указуючи на спонукальні мотиви укладання договору з Перекопським ханом, князь пише, що договір підписаний ним «для покою панства нашого» [10, с. 192], тобто задля підтримки суспільного миру в державі. Численні свідчення обізнаності не лише монарха та радних панів, а й представників широких кіл

руського (українського) населення з поняттям суспільного миру у Великому князівстві Литовському містяться в матеріалах судової практики XV–XVI ст. Так, у записі в книзі Житомирського гродського вряду (1590 р.) порушення суспільного миру під час сейму названо позивачкою «недбальством покою права посполитого» [11, с. 48]; напад на домівку (1585 р.) кваліфікується як «выбитье з спокойного держания» [12, с. 413]; договір міні земель (1565 р.) укладається з метою встановлення режиму «спокойного держания» [13, с. 119]. Тобто литовсько-руське право, хоча й не оперувало термінологією, прийнятою в Західній Європі, знало відповідне поняття. Емоційний тон правозастосовних

актів свідчить про високу ціннісну роль суспільного миру в правосвідомості населення.

Отже, концепт суспільного миру в середньовічному європейському праві зазнав певного розвитку. Для позначення суспільного миру протягом V–XV ст. уживалися терміни «королівський мир», «Божий мир», «земський мир», «мир». Гарантами суспільного миру на різних етапах були королі, церква, імператори, влада міст-комун. Мир сприймався суспільною правосвідомістю як одна з базових цінностей і запорука існування та функціонування соціуму. Таке саме сприйняття суспільного миру було властивим і для руського (українського) соціуму XIV–XVI ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания / пер. с нем. В.Н. Линд. Санкт-Петербург: Типография М.Н. Акинфиева, 1907. 777 с.
2. Уваров П. Социальное единство и социальный контроль внутри городских стен. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Москва: Наука, 2000. Т. 3: Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. С. 166–192.
3. Салическая правда / перевод Н.П. Грацианского; Моск. гос. пед. ин-т им. Ленина. Ученые записки. Москва: Тип. им. Жданова, 1950. Т. LXII. С. 13–90.
4. Аламанные и баварское общество VIII и начала IX веков. Петрозаводск: Карелия, 1969.
5. Henderson E.F. Select Historical Documents of the Middle Ages. London: George Bell and Sons, 1896. 134 p.
6. Хачатурян Н.А. Политическая организация средневекового города. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Москва: Наука, 1999. Т. 1: Феномен средневекового урбанизма. С. 313–340.
7. Российское законодательство X–XX веков. Москва: Юридическая литература, 1984. Т. 1. 432 с.
8. Из установлений епископа Буркхарда. Средневековое городское право XII–XIII веков / Саратовский университет. Саратов, 1980. С. 23–28.
9. Грамота Рижан к витебскому князю Михаилу Константиновичу. Известия Академии наук по Отделению русского языка и словесности. Санкт-Петербург, 1861–1863. Т. X. Стб. 633–636.
10. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. Томск, 1901. 248 с.
11. Акти Житомирського гродського вряду: 1590 р., 1635 р. Наукове видання / підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. Житомир, 2004. 251 с.
12. Документи Брацлавського воєводства. 1566–1606. Наукове видання / упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів: НТШ, 2008. 1219 с.
13. Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. / підгот. до друку А. Блануци, Д. Вашука, Д. Вирського. Київ: Інститут історії України, 2014. 154 с.